

Ералин Қ.Е.,* Ералина А.К.¹педагогика ғ.д., профессор, А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан. Қазақстан²педагогика ғ.к, доцент ОҚМПУ, Шымкент. Қазақстан**ЭТНОБҰЙЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК–КЕҢІСТІКТІК ӨЛШЕМДЕРІ**Автор корреспондент: kuandikbei@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада өлшем қазақтың этнобұйымдары болып саналатын кілем, текемет, gobelen, сырмақ, кесте технологияларының және тақырыптық-сәндік композиция шығармаларының көркемдік-кеңістіктік өлшемдерін анықтаудың ерекше құралы ретінде көрінеді; зерттеу нәтижесінде этнобұйымдардың көлемді және жазық пішінді заттарға бөліп жіктеу әдістері қарастырылған; сұлулық объектісін көркемдік және кеңістіктік өлшеу бірліктері анықталған; этнобұйымның формасы, композициясы, түсі, ою-өрнегі, орындалу техникасы - бұйымның көркемдік өлшемдері ретінде қарастырылған; этникалық заттарды оның ерекшеліктерін ескере отырып бұйымның кеңістіктік өлшеу бірліктері болып табылатын: архаизм, ұлттық, функционалдылық, материалдық, тасымалдаушылық мүмкіндіктері сипатталған; этнобұйымның ерекшеліктері: заттың архитектуралық элементтерін, халықтық қолданбалы өнердің дәстүрін сақтай отырып, жаңа технологияларды және дизайнерлік қызметтің жобалау принциптерін қолданумен анықталған.

Кілттік сөздер: этнодизайн, көркемдік өлшем, кеңістіктік өлшем, композиция, түс, техника, безендіру, функционалдылық, материалдылық, тасымалдаушылық.

Кіріспе. Еліміздегі «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» атты бағдарламалармен қатар, Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы мәдениет, тәрбие мен білім беру саласындағы көкейкесті мәселелерді шешу жолдарын іздеуде басшылыққа алатын құжаттар болып табылады. [1.1 б.]

Қазіргі өмір тәжірибесінде заманауи өнерді тану мен білім беру саласы осы бағытты ұстану қажеттігін айқындайды. Заманауи өнертанымдық - педагогикалық тәжірибені, этнодизайн өнерінің бұйымдары мен шығармаларын зерттеу қажеттігін көрсетуде. Ұлы дала өнеріндегі заманауи инновациямен, өндіріспен, дизайнмен байланысты өнер болып табылатын - этнодизайн өнері, дәстүрлі қол өнер жүйесінен бастау алады. Бейнелеу өнері, сәндік қолданбалы өнер мен сәулет өнері туралы академиялық білімдер бұрыннан белгілі болғанымен этнодизайн саласына байланысты білім көздері бұрын соңды зерттеу көзі болған емес. Бұйымның көркемдік және кеңістіктік өлшем бірліктерін анықтау қажеттігі мен оның өнертанымдық айналымда қазірге дейін жоқтығы арасындағы, этнотуризм саласындағы менеджмент талаптарына сай этнобұйымның көркемдік-кеңістіктік өлшем бірліктерінің болмауымен оның әдістемесінің қажеттігі арасындағы қарама – қайшылық біздің проблеманы «Этнобұйымдардың көркемдік - кеңістіктік өлшемдері» деп айқындауға мүмкіндік берді.

Теориялық талдау. Қазіргі уақытта өнертану саласындағы этнодизайнның әр түрлі мәселелерінің көпқырлылығын, көкейкестілігінің көпжақтылығын әдебиеттер мен тәжірибені талдау нәтижесі дәлелдей түсуде. Өнертанудың бұл саласының қазіргі жағдайын зерттеу бұл ұғымды танып білуде көпқырлы қатынас керектігін көрсетті. Олардың ішіндегі негізгілерін мынандай формада бөліп қарастыруға болады: этнодизайн - этно-ұлт, дизайн–өндіріс, бұйым, жобалау деген мағынаны береді; дизайн – өндіріспен байланысты өнер; өндірістік бұйымды жобасын жасау, көркем өндірістегі өнімдік бұйымды жобалау; этнодизайн белгілі бір ұлттың қол өнерімен байланысты іс әрекеттер жүйесі; Қазақстан халықтары көптеген ұлттар мен ұлыстар өмір сүретін мекен болғандықтан, этнодизайн кең қолданыста таралған; этнодизайн елімізде тұратын әрбір ұлттың бейнелеу, сәулет және қолөнеріне қатысы даму үдерісі; бұл тек бір ғана халықтың өнері емес, ұлы дала еліндегі барлық халықтардың өнерін қамтиды; этнодизайн өнері халықтарды өнер тілі арқылы біріктіретін өнер; қазақ елі - халықтар достығының жаңа моделін жасап шығарған ел; этнодизайн – туризм саласына үшін, ұлттық бұйым өндірісін

жасаумен байланысты өнер саласы; этнобұйым архитектуралық сипатымен ерекшеленетін бұйым; архитектуралық бұйымдар – ежелгі зат пішіні, материалы мен түр-түсінің сақталуымен сипатталады; этнодизайн - инновациялық техникамен байланысты заманауи қол өнер дамуын қамтиды; этнодизайн ұлттық бұйымдарды заманауи талаптарға сай, инновациялық техникалар мен технологиялар арқылы жасауға бағытталған шығармашылық еңбек нәтижесі; этнодизайнерлік жұмыс нәтижесі - этнобұйымдар [2.89 б].

Этнодизайн бұйымдарының көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында олардың көркемдік өлшем бірліктерімен қатар кеңістіктік қасиеттерін зерттеу маңызды. Этнодизайн бұйымдарының көркемдік өлшемдерін табу мақсатындағы зерттеу нәтижесі бізге бірқатар үдерістерді анықтауға мүмкіндік берді. Этнодизайнның теориялық мәні мен практикалық мазмұны, бүгінгі күннің өзінің даралық сипатымен ерекшелігін көрсетті. Этнодизайнның Қазақстанда дамуына бірқатар себептер болды. Сол себептің бір қыры - халықтың салт-дәстүрлерінің қайта жаңғыруы. Қазіргі кезде үйлену мен үй болуға, баланың түрлі мерекелеріне байланысты қажетті бұйымдар жасау, туристерге арналған сыйкәде жасау, мерейтойларға арнап ұлттық киімдер тігу, шет елдерге ұлттық бұйымдарды презентация жасау сұранысы артып келеді. Этнодизайн бұйымдарын жасау барысында жаңа технологияны қолдану маңызды этнодизайнерлік қызмет нәтижесі ретінде кең көлемде қолданысқа еніп сұраныс артуда. Сондықтан, бұл өнерді өндіріспен, дизайнмен, қолөнермен қатар жаңа технологияларды қолдану арқылы жасаумен байланысты өнер деп айтуға болады. [3.53б].

Заманауи этнодизайнның дамуына ең басты ықпал ететін күш - инновациялық технологияны қолдану. Этнодизайнның жаңа технологиямен жасалатын бұйымдары көптеген данамен шығарылуымен ерекшеленеді. Этнодизайнның бір қыры – халықтың заманауи сұранысымен туристік талаптарға сай ұлттық бұйым жасаумен ерекшеленеді. Этнодизайндағы жаңа технология - бұйымды бірнеше жүздік, мыңдық даналау әдісі арқылы білезіктер, бесіктер, сандықтар және тағы басқа заманауи сұранысқа ие болған көркем бұйымдарды жылдам жасауға мүмкіндік беріледі. Заманауи этнодизайн бұйымдарын жасауда көбінесе бұйымның түпнұсқасы этножоба моделі ретінде алып, соны көп данамен көбейту техникалары жиі қолданылады. Бұл әсіресе құю, жапсыру, тігу, тоқу, ою, түту, өру, кестелеу, құрау, илеу, кесу, тесу, безендірудің технологиялық әрекетімен жүзеге асыруға қолайлы. Осы жағдай елімізде этнотуризмнің дамуына игі ықпал етуде.

Этнодизайн бұйымдарын пішінін жобалауда инновациялық технология жетістіктері кең көлемде қолданылады. Этнодизайнның негізі – ұлттық қол өнер. Этнодизайн бұйымдарының дәстүрлі қолөнер бұйымдарынан айырмашылығы оны жасау технологиясымен, материалымен, жаңашылдығымен, шеберлердің жаңа технологияны қолдануымен, тираждалуымен байланысты. Этнобұйымдар қарапайым еңбек пен көлемді образдық көркемдік еңбектің арасын байланыстыратын шығармашылық қызмет ауқымын қалыптастырады. Этнодизайнерлік қызмет нәтижесі - этнобұйымдар. Этнобұйымдар - архитектуралық бұйымдар, дәстүрлі бұйымдар және жаңа бұйымдар деп үш бағытқа бөлінеді. Архитектуралық бұйымдар қатарына археологиялық қазба жұмыстарының негізінде табылған ежелгі де, көне бұйымдарды атаймыз. Дәстүрлі бұйымдар қатарына сәндік қолданбалы өнер бұйымдары - келі-келсап, ожау, табақ, құман, торсық, бесік, шаңырақ кереге, уық т.б. бұйымдар қосылады. Этнобұйымдар қатарына заманауи технология мүмкіндіктері арқылы жасалған бұйымдардың барлығын дерлік кіргізуге болады. Этнобұйымдардың ерекше түрі - монументалдық бұйымдар. Олардың қатарына өте үлкен монументтік көлеммен жасалған сырғалар, білезіктер, жүзіктер т.б. бұйымдардың мүсіндік бейнелері қосылады. Этнобұйымдарды тұтыну қажеттігіне байланысты: сыйкәделер, көлемді инсталляция бұйымдар, тұрмыстық заттар деп үш бағытқа бөлеміз.

Этнобұйым өлшемдерін кеңістіктік – конструктивтік және көркемдік-безендірушілік деп екі бағытқа бөліп қарастырылады. Этнобұйымның кеңістіктік - конструктивтік сипаттары оның пішіні, ені, ұзындығы, биіктігі болып табылатын үш

өлшемі алынады. Сонымен қатар оның қоршаған ортамен, адаммен қарым- қатынасына, эргономикалық, тасымалданушылық, тұтынушылық ерекшеліктеріне байланысты бірқатар өлшемдері танылады. Этнобұйымның кеңістіктік- конструктивтік сипатында пішін маңызды роль атқарады. Бұйымды қабылдау үдерісінде ең бірінші пішін назар аударады, онан соң барып, түстер мен фактураға көңіл бөлінеді. Түстер әр түрлі мәдениет кезеңдерінде әр түрлі сипатпен көрінетін болса, пішін тек қана тұрақты түрде эмоциалық әсер берумен ерекшеленеді. Этнобұйымдардың пішіндік құрылымына байланысты көлемді және көлемсіз, жазық бетіне бейнелеу және көлемді бейнелеу болып бөлінеді. Көлемді этнобұйымдар қатарына ұлттық стилде жобаланған бесік, күбі, асадал, кебеже, ер тұрман және т.б. көптеген бұйымдар жатады. Этнодизайнның бірқатар көлемді бұйымдары инсталляция технологиясымен жасалады. Оларды қала көшелерін ұлттық нақышта безендіру үшін қолданылады. Ол бұйымдар қала көшелеріндегі, бақтардағы, гүлзарлардағы кеңістіктерге қойылып, монументтік мүсіндік көріністер түрінде айқындалады. Көлемсіз бұйымдар қатарына кілем, гобелен, сырмақ, тұскиіз, кестелі орамалды т.б. бұйымдарын қосуға болады. Қазіргі кезде бұл аталған көлемсіз бұйымдардың қатарына, әлеуметтік өмір көріністері мен табиғат сұлулығын жоғары көркемдік образ деңгейіне дейін көтерген картиналармен көркемдік салмағы қатар тұратын гобелен, кесте, құрақ технологиясымен жасалған шығармалар қосылуда. Олар көбінесе тоқу, киіз басу, тігу техникалары арқылы орындалуда.

Тәжірибе бөлімі. Өнертанымдық әдебиеттерді сараптау мен шығармашылық тәжірибелерді зерттеу нәтижесі этнодизайн бұйымдарының бірқатар практикалық сипаттарын анықтауға мүмкіндік берді. Ұлттық ерекшеліктермен жасалған бұйымның жалпы сипаттық өлшемдерін - кеңістіктік өлшемдер және көркемдік өлшемдер деп екіге бөліп қарастырылады. Этнобұйымның көркемдік өлшемдерін шығару бұйымның негізгі қасиеттерімен тығыз байланысты. Этнодизайн бұйымдарының көркемдік өлшемдері ретінде – бұйымның формасы, композициялық құрылымы, безендірілуі, түстік шешімі, түстік шешімдері, безендірілуі көркемдік өлшемдеріне пішіні, композициялық құрылымы, қарастырылады. Көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында, бұйымдарды өзара салыстыру, даралығын сипаттау, пішіндік бөлшектерінің тұтастығын талдау, мазмұнын саралау, композициялық құрылымын түсіндіру әдістері қолданылады [4.62 б].

Этнодизайнның кеңістіктік өлшемдерінің бір бағыты оны жасаған материал мен шебердің еңбегі мен байланысты анықталады. Бұйымды жасауға қолданылған материал құны шығарылып, оған шебердің жобаны жасауы, пішінін табуы, құрастыруы, безендіруі материалды өңдеуі, сияқты шебердің іс - әрекеттерінің бағасы, шебердің шеберлік деңгейі қосылады. Этнобұйымдарды бағалау өлшемдерін танып білудің бір бағыты - оны жасауға қолданған материалдардың экономикалық қаражат шығындарымен сипатталады. Этнобұйымдарды бағалау өлшемінің бірі – шебердің еңбегімен, бұйымның пішінінің күрделілігімен, оны жасауға кеткен уақытымен, материалының өңдеуге қолайлылығы немесе қолайсыздығымен байланысты көрініс табады. Этнобұйымдардың басты көркемдік ерекшеліктері оның тұрмыста қолданысы, ою - өрнектермен безендірілуі, табиғи материалдарды немесе жасанды материалдарды қолданылуы, сыйкәделік сипатының болуы, көп тиражбен шығарылуы болып табылады. Этнодизайн белгілі бір ұлттың қол өнерімен оның жаңа сипатымен байланысты. Этнодизайн дегеніміз – ұлттық қолөнер бұйымын жасау дәстүрін жалғастырып, инновациялық технологияларды қолдану арқылы тұтынушылардың заманауи талаптарына сай жаңа бұйымдар мен шығармашылық туындылар жасайтын өндірістік өнер болып табылады. [5.24 б].

Этнобұйымдар - көне бұйымдар, дәстүрлі бұйымдар және жаңа бұйымдар деп бөлінеді. Көне бұйымдар – қазба жұмыстары негізінде табылған, құрал сайсандар, ыдыс аяқтар, қыш құмыралар. Дәстүрлі бұйымдар қатарына сәндік өнер бұйымдары келі-келсап, ожау, табақ, құман, торсық және тағы басқа көптеген тұрмыстық, сыйкәделік, әшекейлік, бұйымдар қосылады. Этнобұйымдар заманауи технология мүмкіндіктері арқылы жасалады. Этнобұйымдарды тұтыну қажеттігіне байланысты: сыйкәделер, инсталляция

бұйымдары, шаруашылық заттар мен тұрмыстық заттар деп үш бағытқа бөлінеді. [6.38 б].

Өнердегі мониторинг – өнердің қазіргі жағдайын бақылау, үдерісті талдау, кедергілерді айқындап жаңа даму бағытын көрсетеді. Өнердегі мониторинг жасаудың басты шарты құбылыстағы өлшемдік қатынастырды сараптау болып табылады. Этнодизайнды танып біліп, оның даму жалын айқындау үшін этнобұйымдардың көркемдік өлшемдерін анықтау басты шарт. Этнобұйымдардың өлшемдері – кеңістіктік – конструктивтік және көркемдік - безендірушілік деп екі бағытқа бөлінеді. Этнобұйымның кеңістіктік - конструктивтік сипаттары оның пішіні, ені, ұзындығы, биіктігі болып табылатын үш өлшемі мен оның қоршаған ортамен, адаммен қарым - қатынасына, эргономикалық, тасымалданушылық ерекшеліктеріне байланысты танылады. Этнобұйымның кеңістіктік- конструктивтік сипаты бойынша қарастырғанда пішін маңызды роль атқарады. Бұйымды қабылдау үдерісінде ең бірінші пішін назар аударады онан соң түстер мен фактураға көңіл бөлінеді. Түстер әр түрлі мәдениет кезеңдерінде әр түрлі сипатпен символдық түрде көрінетін болса пішін тек қана тұрақты эмоциалық әсер берумен бірқалыпты сипатта болады. Этнобұйымдар пішіндік құрылымына байланысты көлемді және көлемсіз (жазық бетіне бейнелеу) болып бөлінеді. [6.33 б].

Көлемді этнобұйымдар қатарына ұлттық стилде жобаланған киіз үй, бесік, күбі, асадал, кебеже, ер тұрман және т.б. бұйымдар жатады. Көлемсіз - жазықтық бұйымдар қатарына кілем, гобелен, сырмақ, тұскиіз, кестелі орамал, түбіт орамал т. б. бұйымдар қосылады. Этнодизайнның бірқатар бұйымдары инсталляция технологиясымен көлемді етіп жасалады. Оларды қала көшелерін ұлттық нақышта безендіру мақсатында қолданады. Монументтік бұйымдар қала көшелеріндегі, бақтарда, шағын кеңістікке қойылатын, үлкен көлемде жасалған білезік, жүзік, сырға, шашбау, қапсырма және т.б. бұйымдардың монументтік пішіндерін айтуға болады. Этнодизайн бұйымдарының көркемдік өлшемдері дегенді – бұйымның формасы, композициялық құрылымы, безендірілуі, түстік шешімі, эргономикасы, материалы қарастырылады.

Этнобұйымды жобалауда композициялық орталық ұғымының мәні зор. Орталық - салыстырмалы түрде алынғанда кеңістік бөліктерінің бірліктегі қатынастарымен байланысты ұғым. Бұл яғни, белгілі бір территорияны, белгілі бір тұтастық деп алатын болсақ, олар бірнеше бөлшектерден құралған болса, олардың барлығы шектеулі бір қатынастарға сәйкес бірігуін білдіреді. Орталық ұғымының бір қыры қоғамдық құбылыстармен байланысты болады. Ежелгі қалалар биліктің, білімнің, экономиканың мәдениеттің орталығы болған. Орталық ұғымы қазіргі кезде де кең қолданыста. Орталық ұғымының өнерге де қатысы бар. Этнобұйымда композициялық орталық деген ұғым бар. Өнерді көрсететін композиция болатын болса, орталық осы жаңа этножобаның композициясының брендтік негізін құрайтын ұғым. Этнодизайн өнерінде “композициялық орталық” бейнелердің конструкциялық бөлшектерін жинақтаушы, біріктіруші, үйлестіруші, тұтастықты сақтаушы функцияларын атқарады. Композициялық орталықта этнобұйым мазмұнын ашатын негізгі форманы айқындайтын элементтер шоғырланады. Композициялық орталық этнобұйымның тұрмыстық мәнін, тасымалданушылық және эргономикалық сипатын ашады [8. 14 б].

Этнобұйымдағы композициялық орталықта пішіндердің орналасуының өзіндік ерекшеліктері бар. Сәндік безендіру немесе ою – өрнектермен бұйымды безендіруде негізгі ойды брендтік қасиетті білдіретін элемент нағыз композициялық орталықта орналасады. Мысалы, ою-өрнектермен салынған қос аққу бейнесі бір-біріне қаратып қатал симметриялық құрылыммен көлемді пішіннің немесе жазықтығының ортасында берілуі мүмкін. Ал гобелен композициясында тақырыптық бейне жасаушы формалардың орналасуы басқаша формада болады, яғни эпицентрден аулақтау жерге жайғаса алады. Гобелен шығармаларында формалардың көлемі, түстерінің салмағы, композициялық орталықтан солға немесе оңға қарай көп мөлшерде жылжымастан аз ғана ауытқумен барып орналасуы да мүмкін. Кейбір жағдайда композициялық орталық картина жазықтығының жоғары не төмен орналасу дәрежесіне байланысты картина орталығы

шығарма мазмұнының қалыптасуына игі ықпалын тигізеді. Бұл орналасу гобелен идеясын ашуда үлкен роль атқарады. Кілем, түскиіз, сырмақ, құрақ, қоржын, аяққап, жазықтығының ортасында түстерді шоғырландырып көрсетудің өзіндік мәні болады. Мысалы, құрақ көрпе композициясынан орын алатын орталықтағы түстер ерекше көз тартатын болып, беріледі. Ашық түстермен әдетте фигуралар беріліп, фонның түсі оған қарағанда солғындау, қанықтығы аздау болып келеді. Орталықта орналасқан формалардың сызықтарының өзі орналасуы жағынан ерекше мәнге, композициялық салмаққа ие болады.

Этнобұйым композициясындағы сызық пен нүктелердің орны ерекше. Этноөнім өндірісімен, тұрмысқа қажеттілікпен және қолөнер бұйымдарын жасаумен байланысты. Егер осыған өнімді инновациялық технологияларды қолданумен байланысын қосатын болсақ этнодизайнның мәні онанда ашыла түседі. Этнодизайн болашақ бұйымның қажеттігін анықтаудан, пішінін құраудан, эскизін жасаудан бастау алады. Эскиз жасауда нүкте мен сызықтардың орны бөлек. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде нүкте деген – кардиналтан басқа ешқандай өлшеулік сипаты жоқ геометриялық абстрактылық нысан деп анықтама берілген. Бізге нүктенің этнобұйым жасау мен жобалаудағы орны туралы мәлімет белгілі болғанымен оның көркем этнобейнені құрамдаушы элемент ретіндегі мәніне көңіл бөле бермейміз. Нүктенің бір бағыттағы қозғалыстағы ізі сызық пішінін құрайды. Пішін дегеніміз - бейненің сырт көрінісін елестететін мүмкіндік. Жазықтық бетіне этнодизайнерлік жоба жасау үдерісінде нүктенің орны ерекше. Бұл жерде нүктенің кеңістіктегі көлемінің өлшемдерін үлкейтіп және кішірейіп көрсету маңызды орын алады. Картина жазықтығының бетіндегі нүктенің көлемін жиырма - отыз пайызға ұлғайту немесе кішірейту арқылы нүктенің образын түрліше құбылтып бейнелеп құбылыстың образын ашуға мүмкіндік туады. Сонымен қатар, нүкте бейнесіне фон беру арқылы суретшінің кеңістікті бейнелеу әрекетінің нәтижесінде оның ақпараттық эстетикалық сипаты арта түседі. Бұл іс - әрекет белгілі заттың немесе қағаз бетіндегі бейненің көрінісін әрқилы түрлендіруге мүмкіндік береді. Нүктемен сурет салу дегеніміз нүкте мен фонның байланысы арқылы бейнелеу әрекеті. Нүктемен сурет салу сызықтармен сурет салу ұстанымына да ұқсастықтары бар. Нүктемен сурет салу технологиясы бойынша нүктелер бір түзудің бойына бірінен - бірі үлкейген немесе кішірейген көлемдегі өлшеммен байланысты өзгертін болып немесе бір түзудің бойымен біртіндеп кішірейетін құбылыс болып орналасуымен сипатталады. Нүктенің қасиеттері - этнодизайндағы көркемдік өлшемдердің бірі ретінде танылады.

Этнодизайн бұйымдарын жобалау мен жасау үдерісінде табиғи материалды пайдаланудың мүмкіндіктері мол. Солардың бірі – өсімдік дәндерін қолдану арқылы жазықтық бетіне салынатын сурет. Жазықтық бетінде дәнмен өрілген картина этнодизайн туындысы қатарынан танылады. Түрлі өсімдіктер дәнін белгілі бір жазықтық бетіне желіммен жапсыру арқылы салынатын сурет үшін ноқат, күріш, тарының дәні қолданылады. Мұндай сурет салуға түрлі моншақтар да қолданысқа түседі. Моншақпен салынған сурет өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Моншақтар түрлі тастардан жіпке тізіліп жасалынады. Сонымен қатар моншақ тастардан тәсіптер де жасалады. Этнобұйымдар жасауда сан мыңдаған әдістер мен материалдардың мүмкіндіктері ұшан теңіз.

Этнодизайн бұйымдарын жобалау мен жасау үдерісінде бұйымдардың тасымалданушылық сипатын ашу маңызды. Өнер тарихында қазақ халқының бұйымдары түрінің тасымалдануы мәселелеріне көңіл аудару қажет. Көшпелі халықтардың өмірінде тасымалдау ұғымы маңызды болған. Көшпенділер әрқашан бір жерден екінші жерге көшіп отырған. Мал өсіруге байланысты көшпелі өмір салты әрдайым тұрмыстық заттардың пішінінің жайлылығы мен тасымалдануын талап етті. Этникалық бұйымдарды жасау кезінде шебер әрдайым тасымалдау жағдайын өлшеуді алдыңғы орында тұрады. Тасымалдау - бұл тұрмыстық заттарды тиеуге, көшіруге және жүкті түсіруге ыңғайлылық. Бұл өлшем домбыра, қобыз, аяққап, кесеқап, кебеже, ши, кереге, уық, шаңырақ, т.б. ұлттық бұйымдарды жобалау үдерісінде қолданылатын ұстаным. Зат

формасын шығаруда этнодизайнерлер бұйымды көлікке тиеу, алып жүру, оны қайта түсіру әрекеттерін орындауда бұйымның ыңғайлы болуын ескерді. [8.143 б].

Тұрмыстық бұйымдарды жобалау кезінде халықтық қолданбалы өнерінің шеберлері көбінесе өнімдердің оның салмағы, тасымалдануға қолайлылығы, тұрмыста қолданысқа жайлылығын ескерген. Олар қолданбалы өнердің жаңа туындыларын жобалау кезінде тасымалдану негізгі ұстанымы - маңызды өлшем ретінде танылған. Тасымалдау ұғымы этникалық бұйымдардың көркемдік өлшемінің негізгі бірлігі ғана емес, ол білегейі. Ол көшпелі халықтар өмірінде бірінші көркемдік өлшемі болды. Қазақтың киіз үйінің, домбыраның, қобыздың, шіңкілдектің, торсықтың, қоржынның көркемдік кеңістіктік өлшемін шығаруда ең алдымен көшіп қону мен тасымалдау жағы ескерілген. Киіз үйдің тасымалдануы мен жайлылығы негізгі өлшемнің бірі болған. Киіз үй көшпенділердің өмірінің ортасы. Тұтыну бұйымдарын жобалау кезінде халық шеберлері желдің, дауылдың, жаңбырдың әсері, ауа-райының түрлі қолайсыз жағдайын ескерумен бірге, олар әрбір затты пішінінің тасымалдау үшін қолайлы болуы жағын көздеген. Көшу алдында қазақтар киіз үйді: шаңырақ, уық, кереге, есік, туырлық, тундик, бау-басқур, желбау, бақан сынды жеке-жеке бөлшектерге бөлген. Көшу кезінде киіз үйді түйеге немесе арбаға тиеген. Шеберлер киіз үй формасын шығару барысында бүкіл кереге, туырлық және түндікті көлікке тиеу, алып жүру және түсіру әрекеттерін орындаудың қолайлылығын ескерген. Түйеге жүк артқанда шаңырақ осы жүктердің үстіне жайғастырылған. Жобалау барысында этнодизайнерлер бұл өнімдердің бәрінің ыңғайлылық жағын мұқият ескерген. Халық қолөнершілер тек ауа-райының қолайсыз жағдайлары туралы ойлап қоймай, сонымен бірге көшпенділердің көшу қозғалыстары кезінде киіз үй бөліктерінің тасымалдануға шыдамды материалдан жасауға да ерекше мән берген. Көшу кезінде киіз бен алаша заттары орауыш әрекетін атқарған. Қазақтар жүннен басу мен тоқу арқылы көп нәрсе жасаған. Оларды жобалау кезінде орау үшін қолдану жағын ескерген. Солардың бірі – қоржынның пішіні. Қоржын – қанжығаға байланатын екі жақты дорба пішінін елестетеді. Қоржын формасы халықтың тұрмысы мен негізгі өмір салтынан, қажеттіліктен барып шыққан. Ол затты орауға, жорықтар мен сапарларға шыққанда ат үстіне салуға ыңғайлы болған. Аяққап, кесеқап, қолдорба, ыдыс-аяқтарға арналған қорап, көшпенділердің бұйымдарының сыну, жарылу сияқты көшу кезіндегі болатын қолайсыздықтардан қорғайтын бұйым болған. Этнодизайн саласындағы бұйымдардың көркемдік өлшемдердің бірі – киізден жасалған, тоқылған бұйымдардың пішін құрауда табиғат құбылыстарымен желмен, жаңбырмен, боранмен, көшіп қону қозғалыстарымен байланысты анықталған.

Нәтижелер мен талқылау. Тәжірибелік жұмыстар жоғары оқу орнында жүргізілді. Оған 103 студент қатысты, оның 53 эксперимент тобында болса, 50 бақылау тобында болды. Этнодизайн арқылы студенттерді көркемдік талдауға даярлау бойынша эксперт қорытындысы жеткіліксіз деңгейді көрсетті. Бұл олардың қызығушылығының жеткіліксіз деңгейімен, бұл саладағы ақпараттың жеткіліксіздігімен, этнодизайнын, ерекшеліктері, функциясы мен классификациясы туралы теориялық білімнің төмен деңгейімен, этнобұйымдар көркемдік өлшемдеріне талдау жасаудың жеткіліксіздігімен сипатталды. Бұл осы аталған облыс бойынша қызығушылықтың жоқтығын, ақпараттың жеткіліксіздігін, ерекшеліктерін, этнодизайнды, этнобұйымның классификациясын, функциясын, көркемдік өлшемдері бойынша теориялық білім мазмұны жеткіліксіздігін көрсетті. Бұл мәліметтерді анкеталау кезінде алынған жауаптар дәлелдейді. [6]

Эксперименттік қалыптастыру кезінде этнодизайн арқылы студенттерді көркемдік талдауға даярлау бойынша эксперт көркемдік өлшем туралы теориялық білімді толықтыру мақсатында арнаулы пәндердің тақырыптары қолданылды. «Өнер тарихы» пәнінің оқу бағдарламасына 6 тақырып кіріктірілді. Солардың жәрдемімен студенттер көркемдік өлшемнің пайда болуымен, дамуымен және көркемдік ерекшеліктер тарихымен танысты. Зерттеу үдерісінде «Сәндік өнер» пәнінің мазмұнына сәйкес, студенттердің этнобұйымның көркемдік өлшемдерін анықтау дағдыларының деңгейін байқау

мақсатында, «Этнобұйымның көркемдік өлшемдерін зерттеу» тақырыбы бойынша өнертанымдық жоба жасау тапсырмасы ұсынылды. Нәтижесінде 63% студенттер қосымша материалдарды толық меңгергенін көрсетті. Нәтижесінде студенттер этнобұйымдарды көркемдік өлшеудің әлеуметтік-танымдық мәнін, адамның рухани дамуына әсері, өнердегі өлшемдер түсінігінің қалыптасуын сипаттау табиғаты, көркемдік өлшемнің көпқырлылығы мен күрделілігін түсінді. Олар қазақтың көрнекті философтары мен ағартушыларының өнер өлшемдері туралы пікірлерімен танысты. Этнодизайн бұйымының өлшемдерін тану оны сақтау, онан әрі дамытудың қажеттілігін ұғынды.

Мамандықтың білім беру бағдарламасының «Сән өнер тарихы» бағдарламасы бойынша – 6 тақырып, «Дизайн» бағдарламасы бойынша 8 тақырып практикаға ендірілу нәтижесінде студенттер форма құрау, қолөнер бұйымын безендіру, этнобұйым эргономикасы, этнобұйымдарды тасымалдау туралы қосымша мәліметтер алуы, олардың эмоционалдық-эстетикалық сезімдерін дамытуға ықпал етті. Бірақ бұл мазмұндағы қосымша мәліметтер этнобұйымдар мен олардың ерекшеліктері, көркемдік өлшемдерін табу туралы білімін толықтай қалыптастыруға жеткіліксіз болды. Бұл жағдай «Көркемдік өлшем» деп аталатын элективті курс бағдарламасын жасауға түрткі болды. Элективті курс бітіру алды курс студенттері үшін өткізілді. Элективті курстың сабақтарында оларға этнодизайнның мазмұны мен ерекшеліктері, функциялары мен классификациясы туралы ақпарат берілді, эстетикалық сипаттамаларына әлеуметтік, танымдық және практикалық маңыздылығын ашуға, назар аударылды. Этнобұйымның көркемдік ерекшеліктері туралы білімді оқыту үдерісінде келесі әдістер қолданылды: ауызша (әңгіме, әңгіме-дәріс, баяндама, нұсқаулық, кеңестер), иллюстрациялық (суреттер, техникалық оқу құралдарын көрсету, табиғи объектілер мен жасанды материалдар, әдістемелік кестелер және т.б.), практикалық (жаттығулар, этнобұйым бойынша жобаны құру, бұйым мен оның көркем безендіруді жобалау, шығармашылық жұмыстар және т.б.), сонымен қатар оқытудағы инновациялық технологияны қолдану: проблемалық оқыту, этнобұйым көркемдігін өлшеу және т.б. дамыта оқыту әдістері меңгерілді. «Этнобұйымдар» бағдарламасы жасалып бекітілді. Біздің жағдайымызда этнобұйымның көркемдік-өлшемдері: форма талдау, өнімдердің эргономикасын талдау, түстерді талдау, этнодизайнер шеберлігін талдау және т.б. бірліктері алынды. «Этнобұйымдар» таңдау курсы мазмұнының тақырыптары этнодизайнның – түрлерін анықтауға арналды. Бұл студенттердің таным көкжиегін кеңейтуге теориялық білімдерін толықтыруға этнобұйымдардың көркемдік өлшемдерін айқындау дағдыларын арттыруға мүмкіндік берді. [9. 54 б.].

Топта сабақтар өткізу барысында жеке жұмыс әдістері, жеке топ, топтық, ұжымдық әдістер қолданылды. Осы пән бойынша сабақтарды өткізу әдістемесі кезең-кезеңмен ұйымдастырылды (1 - тапсырмаларды түсіндіру, 2 - жұмыс орнын дайындау, 3 - материалмен жұмыс, 4 - мектеп сахнасына дизайн жобасын дайындау, 5 - нәтижені көркемдік және өлшеу бағалау). Курс аясында шеберлермен кездесу ұйымдастырылды, «Этнодизайн және этнодизайнер» және «Этнодизайнерлік жобалау», «Этнодизайн және инновация» және «Этнобұйымдар эргономикасы» тақырыптары бойынша пікірталастар ұйымдастырылды. Студенттер этнодизайн жарыстарына қатысты. Қолөнер мұражайына саяхаттар ұйымдастырылды. «Оқу-әдістемелік кешенді» тиімді жүзеге асыру мақсатында студенттерге арналған «Этнобұйымдар» арнайы курсының мазмұнын құрастырдық және бекіттік. Арнайы курс 30 академиялық сағатқа есептелген, оның 10 сағаты дәрістер, 20 сағаты практикалық сабақтар. Бұл курс мұғалімдеріне сабақтарды тиімді өткізуге, студенттерге білім, дағды және сценография дағдылары саласындағы материалдарды тиімді үйренуге мүмкіндік берді. Студенттер педагогикалық практика кезінде оқушылармен жұмыс жасауға және оларға эстетикалық тәрбие беруге тек сабақ кезінде ғана емес, сонымен қатар студияда, мектептегі үйірме сабақтарында мүмкіндік алды. Қайталанған сауалнамалар негізінде эксперименттік жұмыстың соңғы кезеңінде этнодизайн көмегімен студенттердің этнобұйымның көркемдік өлшеу дағдыларын қалыптастыру деңгейі анықталады. Нәтижелер мотивациялық, ақпараттық, эмоционалды-

бағалаушы, белсенділігі жоғары компоненттердің қалыптасуы бекітілген өлшемге сәйкес жүзеге асырылды. Студенттердің этнобұйымның көркемдігін өлшеу дағдыларын қалыптасуын анықтау мақсатында эксперимент қалыптастыру барысында 3 бақылау өткізілді. Тәжірибелік топтарда келесі өзгерістер байқалды: бастапқы байқаудың нәтижелері: төменгі деңгей - 36%, орташа деңгей - 56%, жоғары деңгей - 8%. Ақтық сынақтың нәтижелері мынаны көрсетті: төменгі деңгей - 0%, орташа деңгей - 36%, жоғары деңгей - 64%. Біздің зерттеуіміз, қойылған міндеттерді шешу және эксперименттік жұмыстың нәтижелері этнобұйымдардың көркемдік өлшемдерін айқындау әдістемесінің тиімділігін, өнертану саласында қолдана отырып студенттердің этнобұйымның көркемдік өлшемдерін танудың ұсынылған моделінің дұрыстығын дәлелдеді. Бұл бізге зерттеу бойынша қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Өнертану саласындағы этнобұйым туралы ой пікірлер мен тәжірибелерді сараптау нәтижелегі бізге, этнодизайн - ұлттық қолданбалы өнерге негізделген, жаңа технологияларды қолдану арқылы заманауи сұраныстағы бұйымдарды жасауға бағытталған жобалау нәтижелері деп анықтауға мүмкіндік берді. Этнобұйымдардың көркемдік өлшемдеріне: пішін құрылымы, түрі мен түс, материалы, безендірілуі, шебердің шеберлігі т.б. бірліктер алынды. Этнобұйымның кеңістіктік өлшемдеріне: ені, ұзындығы, тереңдігі, эргономикасы, тасымалданушылығы бірліктерімен сипатталады. Этнобұйымдардың пішіндік құрылымына байланысты көлемді және көлемсіз, жазық бетіне бейнелеу және көлемді бейнелеу болып бөлінеді. Этнодизайн арқылы студенттерді көркемдік талдауға даярлау – бұл түптеп келгенде болашақ мұғалімдерді өнер арқылы оқушыларға көркемдік білім беруге даярлау болып табылады. Біз алтынмен безендірген киім жасаған, кезінде сәулет өнерінің озық үлгісі Ясауи кесенесін Түркістанда тұрғызған, әлем таныған тайказанды Карнак мекенінде құйған, құны жүз жылқыға тұратын сәукеле жасаған, ұзатылатын қызына кигізген шебер-бабалар ұрпағы екенімізді мақтан етеміз. Осы көркемдік дәстүрді заманауи талаптарға сай жаңғырту, келешек ұрпаққа жеткізу біздің борышымыз. Қазіргі кезде ата - баба салт-дәстүрін жаңғыртып, жас ұрпаққа ұлттық құндылықтар арқылы тәрбие беруде этнодизайн мүмкіндіктері мол. Этнодизайн заманауи өнер. ХХІ ғасыр өнері. Елімізде туризм саласын дамытуға үлес қосатын өнер. Әлемдік өркениет аумағында ұлттың келбетін даралап көрсететін өнер.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан»//Егемен Қазақстан. Астана. 2019. 1-5 б.
2. Туякбаева Б. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. /-Алматы: Онер, 1988.-176 с. илл.
3. Қазақ өнерінің тарихы. 3 томдық. Алматы. «Арқас», 2006. 1 том. 394 б.
4. История казахского искусства. Древний период. 1 том. Алматы «Арда», 2011. 416. стр. илл.
5. Пронкин Н.С. Основа метропологии. Москва. Логос, 2007. с. 128;
6. Кабжанова С.Ж. Рубеж веков. Этно ренессанс в произведениях казахских художников. //Материалы международной конференции “Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017.” Алматы. Музей искусства им.А.Кастеева. 2017.- 34- 39 с.
7. Шевцова А. А. Кочевники: мотив степи и дороги. В творчестве современных казахстанских художников //Материалы международной конференции “Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017.” Алматы. Музей искусства им.А.Кастеева. 2017.- 34- 39 с.
8. Ералин Қ. Қазақстандық этнодизайнерлер //Жаңа қоғамдық формациядағы білім берудің көкейкесті мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. А. Ясауи атын. ХҚТУ. Түркістан. 2016. –234-240 б.
9. Eralyn K.E. The decorative work of fine art: «Spirit time». №2.(26)20206 Adresse des

Verlages: "NG Verlag", Dunckerstraße 90 10437 Berlin (Berlin) 14-16.

Adebiatter tizimi:

1. Токаев К. «Avai jane XXI gasyrdagy Kazakstan»//Egemen Kazakstan. Astana. 2019. 1-5 б.
2. Tuyakbaeva B. Epigraphic decor of the architectural complex of Akhmed Yasavi ./- Almaty: Oner, 1988.-176 p .ill.
3. Gazag onerinin tarihy. 3 tomdyk. Almaty "Arkas", 2006.1 vol. 394 b.
4. The history of Kazakh art. Ancient period. Almaty "Arda", 2011.- 416 pp.
5. Pronkin N.S. The basis of metrology.-M.Logos, 2007.S. 128;
6. Kabzhanova S.Zh. The turn of the century. Ethno Renaissance in the works of Kazakh artists. // Materials of the international conference "Culture and art in the modernization of consciousness. Oct 20 2017. " Almaty Kasteev Museum of Art. 2017 .- 34-39 p.
7. Shevtsova A. A.Nomads: the motive of the steppe and road. In the works of modern Kazakhstani artists // Materials of the international conference "Culture and Art in the Modernization of Consciousness. Oct 20 2017."Almaty Kasteev Museum of Art. 2017.- 34-39 p.
8. Eralin Қ.Қазакstandy ethnodesigner//Jana kogamdyk Formationdary bilim berudipud kokeykesti maseleleri.Halykaralyk gylymi-praktikalik conference materialdary. A. Yasau atyn.Kh.TU.Turkistan. 2016. –234–240 bp
9. Eralyn K.E. The decorative work of fine art: "Spirit time". No. 2. (26) 20206 Adresse des Verlages: "NG Verlag", Dunckerstraße 90 10437 Berlin (Berlin) 14-16.

Аннотация: Вданной статье раскрывается этнодизайн как особого средство в пространственно-визуальном виде искусства и критериев художественно- пространственного измерение казахских этноизделий: ковер, текемет, гобелен, сырмак, кесте и тематическая орнаментальная композиция; рассматривается методы разделения изделий этнодизайна на объемные и плоские предметы; определена понятия об измерения объекта красоты: форма, композиция, колористика, орнамент, техники выполнения, украшения изделий, декорация; раскрыта методы пространственного измерения этноизделий с учетом его специфики: архаичность, народность, функциональность, эргономичность, материальность, транспортабельность; особенности этнодизайна уточняется: упоминанием архитектурных элементов, соблюдением традиции народного прикладного искусства, применением новых технологии, использованием принципов проектирования дизайнерской деятельности. **Ключевые слова:** этнодизайн, художественное измерение, пространственное измерение, композиция, колористика, техника выполнение, украшение.

Abstract: This article reveals ethnic design as a special tool in the spatial and visual form of art and criteria for the artistic and spatial dimension of Kazakh ethnic products: carpet, tememet, tapestry, syrmaк, keste and thematic ornamental composition; the methods of dividing ethno-design products into bulky and common items are considered; the concepts of measuring the object of beauty are defined: form, composition, color, ornament, execution techniques, product decoration, decoration; the methods of spatial measurement of ethnic items taking into account its specifics are described: archaism, nationality, functionality, materiality, transportability; Ethnodesign features are specified: by mentioning architectonic elements, observing the tradition of folk applied art, using new technologies, using the principles of designing design activities. **Key words:** ethnodesign, art dimension, spatial dimension, composition, color, technique, decoratio